УДК 930

Сінкевич Є. Г.

ЗМІНА ПАРАДИГМИ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В УМОВАХ ВІДРОДЖЕНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1918-1939)

Розглянуто основні проблеми, що виникли в ході відбудови Другої Речу Посполитої після проголошення 11 листопада 1918 року незалежності. Автор прийшов до висновку, що відроджена держава потребувала нової парадигми при дослідження історичного минулого польського народу.

Ключові слова: *польська історіографія, незалежність, консерватори*

Рассмотрено основные проблемы, что возникли в ходе возрождения Второй Речи Посполитой после провозглашения 11 ноября 1918 года независимости. Автор пришел к выводу, что возрожденное государство требовало новой парадигмы при исследовании исторического прошлого польского народа.

Ключевые слова: *польская историография, независимость, консерваторы*

There were considered essential problems which had originated during the rebirth of Republic of Poland the Second after claimed independence at 11th of November 1918. The author concluded that the arisen state demanded new paradigm in researching of historical past of polish people.

Key words: *polish historiography, independence, conservators.*

Ще під час Першої світової війни визначні представники польської історичної науки, закликали до фундаментальної переорієнтації польської історіографії з метою сформувати нові погляди на національну минувшину – здійснюючи пошук адекватної відповідності потребам тогочасної дійсності, та відтворення історії Польщі. В 1916 році відповідно до загальної атмосфери, викликаної війною і визвольними настроями, В. Конопчинський гостро критикував концепцію історичного минулого Польщі, сформульовану найбільш знаним представником краківської історичної школи М. Бобжинським. «Час великий на нову синтезу і на ґрунтовне опрацювання спадку минулих століть» – підсумовував він [1, с. 16]. Вже у 1917 році найгостріший діагноз існуючій польській історіографічній традиції дав публіцист Антоній Холонєвський у своєму творі «Duch dziejów Polski» («Дух історії Польщі») [2], – книжці, яка отримала широку популярність і була відразу перекладена на французьку, англійську, німецьку, болгарську й румунську мови. Жовтневий переворот у Росії, завершення першої світової війни, розвал імперій на теренах Європи, на думку багатьох дослідників обумовили переломне значення 1917-1918 років у європейській історичній науці.

На початку 1918 року не підлягало сумніву, що Перша світова війна закінчиться поразкою центральних держав, а одним з її наслідків стане відбудова незалежної польської держави. 8 січня 1918 року президент США Томас Вудро Вільсон виголосив програму повоєнного урегулювання де знайшлося місце і Польщі.

Польща була єдиною з новонароджених після Першої світової війни європейських країн, яка мала об'єднати в своїх кордонах території, що понад сто років були відокремленими одна від одної та ще й у різних політичних, господарських, освітніх, конфесійних і правових системах. Загальним настроєм значного числа поляків, який запанував після проголошення незалежності 11 листопада 1918 року, було радісне піднесення, почуття приходу «ери свободи» і здійснення мрій. Із перших днів незалежності в публіцистиці та літературі взяли гору оптимістичні ідеалізовані візії як минулого, так і майбутнього [3, с. 497]. Були і більш зважені та розсудливі оцінки ситуації і завдань, що стояли перед відродженою державою. Так, на переконання М. Бобжинського особливу увагу необхідно було приділити елімінації відмінностей, що виникли у регіонах, які до того перебували під пануванням Пруссії, Росії та Австро-Угорщини. Ці, та інші думки, опираючись на історичний досвід, він виклав у своєму двотомному виданні «Wskreszenie Państwa Polskiego» («Відродження польської держави») [4; 5]. Дещо інші акценти бачилися у відродженій Польській державі Я. Данбровському [6] та О. Бальцеру [7; 8]. Суспільна свідомість формувалася під величезним впливом національної ідеології, біля новочасних поглядів якої стояли ендеки, а також впливали наслідки війни за кордони держави. «Глибоко

вкоріненим було переконання про справедливість польських кордонів на Сході. Про це писали й промовляли політики та публіцисти різних політичних орієнтацій. … Підставою такого уявлення було давнє переконання про те, що Польща є найбільш східною частиною західної (латинської) цивілізації («пшедмуже Европи»), в той час як західний кордон є наслідком польсько-німецького компромісу і в майбутньому може бути переглянутий» [3, с. 494]. Ідеологічним обґрунтуванням цим поглядам стала концепція сформульована табором націонал-демократів (ендеків), лідером яких був Роман Дмовський. У своїх ключових працях «Думки сучасного поляка» (1903), «Німеччина, Росія і польська проблема» (1908) він обґрунтував ідею «інкорпорації», тобто входження східних теренів до польської держави. Набула поширення і «федералістська» програма Ю. Пілсудського. Її суть полягала в тому, що в результаті повалення царизму і розпаду Російської імперії має виникнути сильна і велика Польща на федеративних засадах.

Впродовж 1918-1939 років по-різному складалася і доля консервативного табору польської суспільно-політичної думки. Діяльність польських консерваторів у Другій Речі Посполитій можна чітко поділити на три окремі відтинки. Перший, то 1918-1926 роки, коли консервативні угрупування намагалися пристосуватися до нової ситуації – без особливих успіхів. Новий шанс їм дав травневий заколот 1926 року, який вивів їх з політичного небуття і дав можливість впливати на політичну ситуацію в країні. Початок третього періоду, пов'язаний зі смертю Ю. Пілсудського в 1935 році. Це час маргіналізації і занепаду консервативного табору.

Представники різних частин Польщі вважали, що завдяки саме їх зусиллям була відновлена країна, а тому вимагали, щоб їх репрезентанти відігравали провідну роль у державному управлінні. Наприклад, на територіях, що раніше належали Пруссії і Росії, місцеві поляки недоброзичливо сприймали галицьких службовців і вчителів, котрі туди приїздили і намагалися там працевлаштувалися, нагадуючи їм про їх лояльну позицію стосовно уряду австрійців у Галичині в попередній період. З іншого боку, в Галичині з підозрою ставилися до амбіцій «недонавчених пруссів» та з неприязню до «варшав'ян із домашньою освітою», котрі, незважаючи на відсутність відповідної кваліфікації, прагнули обійняти всі урядові посади й очолити найважливіші державні інституції [9, с. 217]. В цих умовах зазнали перемін і соціальні функції польської історичної науки. Якщо раніше її завданням було довести неминучість повернення народу незалежності, то за нових умов постала необхідність консолідації суспільства, доведення логічності перебування у складі Польщі східних теренів Галичини [10, с. 72].

Нова ситуація сприяла тому, що в польській історіографії розгортався плюралізм думок. У регіональних наукових центрах у міжвоєнний період переважав неоромантичний підхід до трактування минулого, у якому романтичні традиції першої половини XIX століття перепліталися з підходами польських істориків-консерваторів другої половини XIX століття. Провідні ідеологи неоромантизму в цей період діяли у Львові та Варшаві, частково в Кракові. Відмічено міграцію вчених до нових чи відновлених наукових осередків.

В умовах незалежної польської держави постали нові реалії політичного існування польського суспільства, що потребували перегляду політичних та історіографічних концепцій. На зміну ідеям піднесення національної боротьби за незалежність постала необхідність переосмислення свого минулого задля прогнозування майбутнього. Особливо відчутною була необхідність відмови від ідеалізованих історичних образів, що протягом бездержавного періоду слугували вихованню патріотизму. Їх місце повинен був зайняти прагматичний образ минулого, що з усіма своїми перевагами та недоліками мав стати відправним пунктом для формування історичного світогляду майбутніх поколінь поляків.

Значну роль у цьому контексті почали відігравати газети та журнали. Окрім «Myśli Mocarstwowej» почали виходити «Civitas Academica» в Кракові, «Wiadomości Akademickie» у Познані, а «Dzień Polski» видавав додаток «Kronika Akademicka». Поширилося переконання, що преса є незалежна від політичних платформ і течій. Разом із тим, «Czas» – найважливіше консервативне видання, крім нових віянь, переживав значні фінансові проблеми. Навіть «Dzień Polski» – офіційний орган об'єднаних навколо Ю. Пілсудського консерваторів мав фінансові труднощі. В такій ситуації появилися проекти об'єднати дві редколегії. З цією метою з січня 1934 року «Czas» став варшавським виданням. Хороший фінансовий стан мали «Dziennik Poznański» та віленське «Słowo». «Czas» був найбільш критичним стосовно санації. «Dzień Polski», як офіційний орган був найбільш залежним від уряду, тому підтримував його діяльність. Ці видання втратили своє політичне значення після 1935 року (крім «Słowa»). На шпальтах «Słowa» точилися дискусії стосовно суспільних змін, консервативної ідеології – тут найбільш активними були Я. Бобжинський і С. Естрейхер. Суттєву роль відігравав щомісячник «Nasza Przyszłość» Я. Бобжинського, якому відводили роль теоретичної «кузні» польського консерватизму. Із неоконсервативних видань потрібно відмітити «Myśl Mocarstwowa» і «Bunt Młodych» (згодом «Polityka»).

У цей час один із корифеїв варшавської історичної школи, який очолив університетську кафедру, В. Смоленський, стверджував, що умови незалежного життя нівелювали головний аргумент, за яким історична наука трактувалася як один з інструментів порятунку [11]. Занепад Речі Посполитої втратив ту актуальність, яку він посідав у історії для багатьох поколінь, гноблених неволею. У цьому контексті, дослідники польської минувшини були вільні від необхідності давати народові поради щодо збереження національної ідентичності, були позбавлені однієї з найскладніших проблем, яка затрудняла подальший пошук правди. Виходячи з

цього – мета історичної науки, так само як інших умінь, полягала в пошуку правди для самої правди, без погляду на її практичне значення в біжучій хвилі щодо минувшини. «Неоромантичні тенденції поступилися місцем утвердженню незаангажованого погляду на минуле. Частина істориків зосереджувала увагу на державно-правових інститутах та їх ролі у змінах устрою (О. Бальцер, М. Бобжинський, Б. Дембінський, З. Войцєхівський). Інші дослідники зацікавились історією польської культури, трактували її з соціологічних позицій (С. Тарновський, Я. Птасьнік)» [3, с. 500].

Дві найвагоміші проблеми з якими зіткнулися поляки у відродженій державі, це необхідність проведення аграрної реформи і прийняття конституції. В її підготовці взяли участь і консерватори. На чолі «Ankiety Konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego» («Конституційна Анкета Законодавчого Сейму») став професор М. Бобжинський. Проект Анкети передбачав двопалатний парламент з сенатом 3/4 якого обиралися би воєводськими сеймиками, а 1/4 сеймом, парламентарі до якого обиралися в одномандатних округах. Президента мали обирати загальним голосуванням і він наділявся значними повноваженнями. Проект передбачав суттєву розбудову територіального самоврядування. Але, він був направлений до конституційної комісії, де успішно про нього забули. Практично всі сфери суспільного життя вимагали реформування і законодавчого підкріплення. Перший етап відновлення країни завершився прийняттям у березні 1921 року Законодавчим сеймом Конституції.

Черговий поштовх науковим дослідженням, в тому числі й у царині історичної науки, дали заходи з нагоди п'ятдесятирічного ювілею Академії знань. В урочистостях з нагоди цієї події взяв участь і виступив із промовою знаний консерватор та історик М. Бобжинський [12]. Особливу вагу мала проблема підготовки нових кадрів. Одним із серйозних досягнень Другої Речі Посполитої стала розбудова польської системи освіти. Велике значення для популяризації наукових досліджень і поширення культурних цінностей мало відкриття в 1928 році у Варшаві Національної бібліотеки, в фондах якої зберігалися визначні пам'ятки польської писемності. В багатьох містах працювали аналогічні заклади, наприклад «Оссолінеум» у Львові. Відбудова незалежного народного життя змінила й підвалини організації історичної науки в Польщі. Середовище польських істориків чи не вперше відчуло опіку та сприяння влади. «Важко недооцінювати значення відродження незалежної польської держави для розвитку історіографії, важко відразу однак не розуміти, що не всі сподівання, які пов`язані з новими умовами, могли бути і стали здійсненими» [13, с. 1]. На переконання Є. Матерницького «незалежницький» перелом (після 1918 р.) приніс відразу виразне погіршення матеріальних умов історіографії, що спричинило між іншим низку перешкод у функціонуванні «Історичного квартальника» й інших польських часописів і наукових інституцій [14, с. 26]. Разом із тим, нова політична і національна реальність незалежної Польщі сприяла зміні підходів до вивчення минувшини, а також поглиблювала роль історії в процесі національного виховання. Появлялися відозви і маніфести, індивідуальні та колективні, що визначали завдання історії [15, с. 156].

Визначальне значення для розвою польської історичної науки мало формування мережі вищих навчальних закладів. Поруч із діючими в Кракові та Львові, відновилися університети у Варшаві, Познані й постав Католицький університет у Любліні. Перше десятиріччя міжвоєнного періоду в Польщі вирізнялося великим зацікавленням історією інших народів, а особливо пов'язаними з нею методологічними проблемами. Надбанням міжвоєнного двадцятиріччя (1920-1930-ті рр.) був значний розвиток осередків історичних досліджень, перш за все науково-дослідних і дидактичних, які досить рівномірно розмістилися по всій державі. Спеціалізувалися вони часто у вузько окреслених напрямках пов`язаних із дослідженням історії регіонів. До їх здобутків можемо віднести відновлення наукових бібліотек, архівів, музеїв, підготовку необхідних фахівців, залежно від здійснюваних дослідницьких задач. Пов`язано це було із загальним розвитком наукового історичного часописьменства [16, с. 96]. В польських умовах це явище було залежним у великій мірі від політичних змін. Саме в цих умовах успішно вдалося завершити організаційне об`єднання дослідників минувшини. На місці локальних організацій покликано до життя загальнодержавне Польське історичне товариство, яке з часом охопило своїми відділеннями всі регіони країни. Сталося це у 1925 році під час загального з`їзду польських істориків у Познані [17]. А, розквіт зацікавлення методологією в польській історіографії допровадив навіть до утворення на з'їзді спеціальної методологічної секції [18, с. 118].

Низка дослідників підкреслювала, що в нових умовах польська історіографія повинна керуватися дужче ніж коли-небудь раніше постулатами історичного об`єктивізму [19], однак не всі прагнули визначитися з формулюванням її науково-пізнавальних, чи суспільно-виховних завдань. Один із провідників польської історичної науки М. Бобжинський здійснив вагомий внесок у розвиток історіографії 1920-х років публікацією першого (із передмовою С. Кутшеби) і другого (із передмовою С. Естрейхера) томів «Szkice i studja historyczne» («Історичні нариси і дослідження») [20; 21]. У вступній статті цього видання під назвою «W imię prawdy dziejowej. Rzecz o zadaniu historii i jej dzisiejszym stanowisku» («В ім`я історичної правди. Розмова про завдання історії і її теперішнє становище») він вважав, що «відновлена Польська держава потребує так само історичної правди, як потребувало її покоління добиваючись для себе тієї державності», але одночасно доводив, що стосовно відродженої Польської держави визначальним є безсумнівна ревізія історичних поглядів, ширше дослідження джерел. Однак та ревізія повинна проходити в

сполученні непохитного духу вольності, а ще твердого духу праці, обов`язку і самопожертви. Нові польські історичні синтези, на його переконання, мали полягати в тому, «…що повертатися мусимо не навколо питання, як і для чого ми занепали, скоріше навколо питання, як це ми рухалися із занепаду і з яким засобом сил, моральних та фізичних, з якими установками і стосунками стали ми до будівництва державності» [21, с. 21, 23-24]. М. Бобжинський із перспективи правлячого табору нав'язував до традицій німецької історіографії, вказуючи, що визначальним предметом історичної науки повинна бути «політична історія» [22].

Визначний представник середньої генерації тогочасних істориків Станіслав Закшевський (1873-1936) здійснив нищівну критику поглядів на минувшину та сьогодення в доробках О. Бальцера, С. Кутшеби, А. Холонєвського [23]. Він вважав, що по здобутті незалежності погляд історіографії на народне минуле «відчутно втратив політичне забарвлення» [24, с. 294]. Своє бачення задач історіографії стосовно відродженої Другої Речі Посполитої він заключив у наступному узагальненні – «осередком всіх зусиль мусить стати думка, що відродження державності спонукає загал обивателів старанно студіювати історико-політичні розвідки, в яких втілено жадання народу озброєного в потужну броню, яку становить держава. Польський народ був і буде народом державницьким, який творить особливий напрямок культури. У науковій праці та вихованні суспільства польська історіографія мусить зайняти в історії народу належне місце, співвідноситися з його реальними справами і турбуватися про його майбутнє» [25, с. 3].

В умовах відбудови державності загострилася боротьба між двома політичними угрупуваннями – ендеками і пілсудчиками, проявлялися певні розбіжності між регіонами, що входили раніше до складу Пруссії, Росії і Австро-Угорщини. «Прихильниками і пропагандистами ідей «п'ястівської Польщі» з кордоном по Одрі і Нисі Лужицькій були ендеки, які з недовірою ставилися до «ягеллонської Польщі» з її поглядами, зверненими на Схід. … Натомість «федеративні» візії Ю. Пілсудського та пілсудчиків на Сході поділяла незначна частина польського суспільства, вважаючи їх нереальними (до прихильників ідеї належали частина соціалістів, людовців і консерваторів)» [3, с. 494]. Зрозуміло, що в такій ситуації інші підходи сповідували історики, які не симпатизували правлячому табору, залишалися щодо нього в опозиції народно-демократичним рухом. Чинили вони то в дуже різні способи. Так, В. Собєський підкреслював (1923 р.), що «тепер на місце поколінь мучеників, приходить молоде покоління, рвучись до нової мети, до нових шляхів», і виражав погляд про необхідність визначення його «святинь» у давніх часах шляхетської Речі Посполитої. «Не стільки в казематах епохи по втраті незалежності – твердив він – скільки, скоріше серед буйного життя часів золотої вольності Речі Посполитої шукати нам пора пов`язання теперішності з майбутнім» [26, с. 7]. Тому не дивно, що упродовж всього міжвоєнного двадцятиліття в суспільній свідомості поляків залишилася роздвоєність між традицією великодержавності й «цивілізаційного покликання» Польщі та усвідомленням нових історичних реалій, які диктували мислення новими демократичними категоріями. Активно цю проблематику опрацьовував М. Гандельсман (1882-1945) [27; 28]. Його перу належить одна з перших спроб дослідити нові тенденції в польській історіографії в умовах відродженої державності [29].

«Нова ситуація все ж не залишила байдужими істориків та політиків стосовно основних положень представників краківської історичної школи. Саме тому можемо твердити, що у вивченні її спадщини в 1919-1939 рр. наступив черговий етап» [30, с. 128]. Професор польської історії Ягеллонського університету В. Конопчинський із вишини кафедри, керівництво якою обіймав по Ю. Шуйському і С. Смольці, в лекції, яка згодом була опублікована, в черговий раз піддав критиці краківську історичну школу. Погоджуючись із думкою, що «відродження державності повинно відкоригувати бачення минулого», він виражав погляд, що «демократизація суспільства вказує вивчати тим пильніше минуле народних верств, а не тільки шляхти» [31]. Пройшовся безпосередньо і по головній праці М. Бобжинського «Dzieje Polski w zarysie»: «Нехай популярні книжки про «дух історії Польщі» розходяться в нових виданнях далеко… всюди, якщо коли-небудь пригнобленим польським душам буде загрожувати спокуса каяття. Але нехай наша інтелігенція … сміливо сягає безперечної правди» [32, с. 23]. Подібних роздумів було при достатньо. М. Бобжинський був до глибини зачепленим. Як останній із діючих представників школи, над синтезами якої працював протягом сорока років, протидіяв ревізіонізмові В. Конопчинського. Аналізуючи причини нападок із боку свого опонента зазначив «…запропонував Конопчинський ні менше ні більше начерки польської історії під кутом зору народних демократів із метою підтримки політичної програми, яку Дмовський … у 1908 р. накреслив» [33, с. 16].

У незалежній Польщі в незначній мірі сповнилося очікування стосовно переоцінки поглядів на історію Польщі. Історики проникали глибоко в оточуючу їх дійсність та намагаючись подолати вузькі рамена політичних таборів займали, однак, принципово різні позиції в дослідженні польської народної минувшини. Де пілсудчики тяжіли до повстанських традицій, народні демократи закликали до їх ревізії, хоч самі не нав`язували до традиції органічної праці й «реальної політики». Очевидно, глибоке політичне коріння диктувало відмінні стосунки до народної традиції, позначившись на тодішньому польському «історичному ревізіонізмі».

ЛІТЕРАТУРА

1. Konopczyński W. Dziejopisarstwo zbiorowe u obcych i u nas // Rok Polski. – 1916. – R. 1. – Nr. 6.
2. Chołoniewski A. Duch dziejów Polski / A. Chołoniewski. – Wyd. 2. – Kraków : Nakł. Tow. im. St. Buszczyńskiego, 1918.
3. Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2002.
4. Bobrzyński M. Wskreszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny 1914-1918 / M. Bobrzyński. – Kraków : Druk. Narodowa, 1918. – T. 1.
5. Bobrzyński M. Wskreszenie Państwa Polskiego. Szkic historyczny 1914-1918 / M. Bobrzyński. – Kraków : Druk. Narodowa, 1923. – T. 2.
6. Dąbrowski J. Ku czemu Polska pójdzie? / J. Dąbrowski – Warzawa ; Kraków : Wyd. Naukowe, 1919.
7. Balzer O. Z zagadnień ustrojowych Polski. Nowe spostrzeżenia i uwagi / O. Balzer. – Warszawa, 1914.
8. Balzer O. Z zagadnień ustrojowych Polski : Studya nad historyą prawa polskiego / [pod red. Oswalda Balzera]. – Lwów : Nakład Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1915. – T. 6. – Z. 2.
9. Ільюшин І. І. Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918-1945. – Kraków, 2006. – 754 s. [Рец.] // Український історичний журнал. – 2008. – № 1.
10. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX-XX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 5.
11. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądow na pryesyłość / [wyd. M. H. Serejski]. – Wrocław : UWr., 1952.
12. Bobrzyński M. Przed pięćdziesięciu laty. Odczyt wygłoszony na publicznym jubileuszowym posiedzeniu Polskiej Akademii Umiejętności dnia 16 czerwca 1923 r. Kraków // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. – 1973. – R. 19.
13. Kieniewicz S. O naszej historiografii w okresie międzywojennym // Tygodnik Powszechny. – 1947. – Nr. 24.
14. Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne / J. Maternicki. – Rzeszów : Wyd. URz., 2005.
15. Suleja W. Spory o narodową i społeczną funkcję historyków polskich / W. Suleja, W. Wrzesiński // Poskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd. PAN, 1987. – S. 147–169
16. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа та лояльний консерватизм у Західній Галичині другої половини XIX ст. // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. праць. – Херсон : ХДУ, 2003. – Вип. 13.
17. Pamiętnik IV powszechnego zjazdu Historyków Polskich. 1925 r. w Poznaniu. – Lwów : Nakł. PTH, 1927.
18. Wierzbicka M. Dawne syntezy dziejów Polski. – Monografie z dziejów nauki i techniki / M. Wierzbicka. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Wyd. Naukowe, 1974. – T. 95.
19. Konopczyński W. O wartości naszej spuścizny dziejowej. Wykład wstępny // Głos Narodowy. – 1918. – Nr. 25–31.
20. Bobrzyński M. Szkice i studja historyczne / [przedmowa S. Kutrzeby]. – Kraków : Spółka Wydawnicza, 1921. – T. 1.
21. Bobrzyński M. Szkice i studja historyczne / [przedmowa S. Estrejchera]. – Kraków : Spółka Wydawnicza, 1922. – T. 2.
22. Krzemieńska-Surowiecka B. Polemika wokół «Dziejów Polski w zarysie» Michała Bobrzyńskiego (w latach 1879-1890) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. – Seria 1. Nauki Humanistyczno-Społeczne. –1956. – № 4.
23. Zakrzewski S. Ideologia ustrojowa // Kwartalnik Historyczny. – 1918. – R. 32 – Z. 3.
24. Zakrzewski S. Historiografia polska wobec wskreszenia państwa // Kwartalnik Historyczny. – 1923. – T. 37.
25. Zakrzewski S. Zagadnienia ustroju państwa i rządu w dziejach Polski (z powodu 4 wydania Dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego) / S. Zakrzewski. – Warszawa : Odb. z miesięcznika «Droga», 1929.
26. Sobieski W. Dzieje Polski / W. Sobieski. – Kraków : Wyd. Zorza, 1923. – T. 1.
27. Handelsman M. Mędzy Prusami a Rosja / M. Handelsman. – Warszawa : Wende i S-ka, 1922.
28. Handelsman M. Mędzy wschodem i zachodem / M. Handelsman. – Warszawa : Druk. Depart. Inf., 1939.
29. Handelsman M. Najnowsza tendencja nauki historycznej // Przegląd Warszawski. – 1925. – T. 5.
30. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії // Харківський історіографічний збірник / [за ред. С. Посохова]. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – Вип. 8.
31. Romanowicz T. Polityka stańczyków / T. Romanowicz. – Kraków : Nakł. autora, 1882.
32. Konopczyński W. O wartości naszej spuścszny dziejowej. Od Sobieskiego do Kościuszki / W. Konopczyński. – Kraków, 1921.
33. Bobrzyński M. Naśi historycy wobec wojny światowej / M. Bobrzyński. – Kraków : Druk. «Czasu», 1920.

Рецензенти: д.і.н., професор А. В. Гедьо;
к.і.н., доцент Т. Є. Богданова

© Сінкевич Є. Г., 2011

Надійшла до редколегії 11.03.2011 р.